

ШЫҒЫС ХӘМ ТҮРКИЙ ӘДЕБИЯТЫНДАҒЫ ЖАНРЛЫҚ ДИФФУЗИЯ ДӘСТҮРЛЕРИ
Матимов Кошкарбай Генжебаевич – филология илимлери бойынша философия докторы, доцент
matimovkoshkarbay811422@gmail.com
Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

ДИФФУЗИОННЫЕ ТРАДИЦИИ В ВОСТОЧНОЙ И ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
Матимов Кошкарбай Генжебаевич – доктор философии по филологическим наукам, доцент
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

GENRE DIFFUSION TRADITIONS IN EASTERN AND TURKIC LITERATURE
Matimov Koshkarbay Genjebaevich – Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: жанр диффузияси, жанр синтези, оралиқ жанрлар, Шарқ адабиёти, туркий адабиёт, нома жанри, достон, ҳикоят, «Бобурнома», «Шоҳнома», «Қобуснома», «Мухаббатнома», роман-эссе, бадий анъана, жанр эволюцияси

Резюме. Мақолада Шарқ ва туркий адабиётдаги жанр диффузиясининг тарихий-назарий асослари, унинг бадий тараққиёт жараёнидаги ўрни ва хусусиятлари ўрганилади. Жанр диффузияси бадий жанрларнинг ўзаро аралашуви ва янги оралиқ шаклларнинг пайдо бўлиш механизми сифатида таҳлил қилинади. Мақолада Шарқ адабиётининг «нома», «достон», «ҳикоят» каби мумтоз жанрларининг ўзаро алоқаси, шунингдек, уларнинг туркий халқлар ёзма адабиётига кўрсатган тасири илмий манбалар асосида очиб берилди. Айниқса, «Бобурнома», «Шоҳнома», «Мухаббатнома», «Қобуснома» каби асарлардаги жанрий синтез билан бадий анъаналарнинг кейинги даврдаги роман, роман-эссе ва бошқа оралиқ жанрларнинг шаклланишига кўрсатган тасири таҳлил қилинади.

Ключевые слова: жанровая диффузия, жанровый синтез, промежуточные жанры, восточная литература, тюркская литература, жанр мелодии, эпос, рассказ, Бабурнаме, Шахнаме, Кабуснаме, Мухаббатнаме, роман-эссе, художественная традиция, эволюция жанра

Резюме. В статье рассматриваются историко-теоретические основы жанровой диффузии в восточной и тюркской литературе, ее роль и особенности в процессе художественного развития. Жанровая диффузия рассматривается как механизм смешения художественных жанров и возникновения новых промежуточных форм. В статье на основе научных источников раскрывается взаимосвязь классических жанров восточной литературы, таких как «нама», «дастан» и «хикаят», а также их влияние на письменную литературу тюркских народов. В частности, анализируется влияние жанрового синтеза и художественных традиций в таких произведениях, как «Бабур-наме», «Шахнаме», «Мухаббатнаме» и «Кабус-наме» на формирование более поздних романов, романов-эссе и других промежуточных жанров.

Key words: genre diffusion, genre synthesis, intermediate genres, Eastern literature, Turkic literature, melodic genre, epic, story, Baburnama, Shahnameh, Qabusnama, Muhabbatnama, novel-essay, artistic tradition, genre evolution

Summary. The article examines the historical and theoretical foundations of genre diffusion in Eastern and Turkic literature, its role and characteristics in the process of artistic development. Genre diffusion is analyzed as a mechanism for the intermingling of artistic genres and the emergence of new intermediate forms. The article, based on scholarly sources, reveals the interrelationship between classical genres of Eastern literature such as «nama», «dastan» and «hikayat», as well as their influence on the written literature of Turkic peoples. In particular, the influence of genre synthesis and artistic traditions in works like «Baburnama», «Shahnameh», «Muhabbatnama» and «Qabusnama» on the formation of later genres such as the novel, novel-essay, and other intermediate genres is analyzed.

Кирисиў. Әдебий жанрлардың тарийхый раўажланыў баскышлары хәм олардың бир-биринен ажыралыўы, сыпатлы белгилерге ийе болып, өз алдына көркемлик форма сыпатында кәлиплесиўи менен шекленип қалмайды. Әдебий процесстиң барлық дәўирлеринде жанрлардың өзара жакынласыўы бириниң екыншисине композициялық хәм т.б. көркемлик элементлердиң өтиўи даўам етип келген. Сол себебли жанрлар тарийхында ажыралып шығыў, араласыўы хәм қайта биригиў процесслериниң өзара байланысы сыпатында бахалаў теориялық жактан дурыс шешим деп билемиз.

Шығыс хәм түркий халықлар әдебиятында поэзия, философия, мемуар, шежире, рәўият, хикая хәм

фольклорлық дәстүрлер раўажланыў даўамында бир-биринен ажыралмаған. Бир шығарма курамында бир неше жанрлық формалардың ислетилиўи көркем ойлаўдың тураклы формасы болған. Шығыс әдебиятындағы жанрлық диффузияны бүгинги роман, эссе яки мемуар жанрларының өлшемлери менен белгилеўге болмайды. Себеби, орта әсирлик әдебий система жанрлық жиклеўден өзгеше эстетикалық заңдылықларға сүйенген. Сол дәўир шығармаларында көркем баянлаўдың философиялық ойлаў, авторлық позиция, дидактикалық ой-пикир хәм лирикалық шегинис пенен араласыўы соңғы қоспа жанрлық формалардың пайда болыўына узак тарийхый раўажланыўының бағдарын белгилеп берди.

Әдебиетлар анализи хәм метод. Бул мәселе бойынша И.Ёкубов: – «...Наўайының «Мухбул-ул-кулб» шығармасы үйрениў барысында, руўхый, әдеп-икрамлылық, философиялық, эстетикалық көзқараслардың қысса, тарийх, шежирегөй формасында баян етилиўи автордың қахарман кәлби хәм келбети (авторлық позиция), жоқары интеллектуал дәрежеси менен дусласамыз» [1:165] – деп көрсетеди. Бул мәселени үйрениўде «жанрлық синкретизм», «жанрлық байланыс», «жанрлық синтез», «жанрлық диффузия» түсиниклери бир-биринен парқ етеди. Жанрлық синкретизм көркем өнер түрлери хәм көркем формалардың еле толық ажыралмаған дәслепки бирлигин аңлатады. Жанрлық синтез – бир неше жанрлардың бир шығарма структурасында мақсетли түрде араласыўына айтады. Ал жанрлық диффузия бир жанрға тән белгилердің басқа жанр структурасына өтиўи, сол арқалы оның поэтикасын өзгертретуғын процесс болып табылады. Бул кубылыстар тарийхый жақтан бир-бири менен байланысly. Ең дәслеп синкретикалық ойлаўдан ажыралып шыққан жанрлар кейинги дәўирлерде қайтадан өзара араласып, синтезлик хәм диффузиялық формаларды пайда етеди. Сол себепли Д.С.Лихачев орта әсирлик әдебиетта «жанрлар өзара байланысly бир пүтин системаны курайды» [2:42-43] – деген пикирге келеди.

Талқылаў. Шығыс әдебиатындағы жанрлық диффузияның тийкаргы дәреги аўызеки хәм жазба дәстүрлердің өз ара байланысында көринеди. Бир қатар жазба естеликлер халық арасында бурыннан жасап келген миф-әпсаналарды, аңыз-рәўиятларды, ушырма сөз, нақыл-мақаллар хәм т.б. эпикалық сюжетлерди өзиниң структурасына еркин қабыллаған. Бирақ, оларды өзгериссиз қайталамаған, авторлық идеяға хәм жазба әдебиеттың эстетикалық талапларына муўапық қайта ислеген. Мысалы, Әбилкасым Фердаўсийдің «Шахнама» шығармасы тарийхый хроника, мифологиялық баянлама, қахарманлық дәстан, генеалогиялық шежире хәм философиялық көзқарас элементлерин бирлестиреди. Шығарманың композициясы Иран патшаларының избе-из тарийхына бағышланған болса да, онда мифологиялық дәўир қахарманлық дәўир хәм тарийхый дәўир бир-бири менен сыбайлас түрде байланысып келеди. Бунда тарийхый ўақыт пенен мифологиялық ўақыт, жеке инсан тәғдири менен мәмлекет тәғдири, эпикалық баянлаў менен авторлық-философиялық бахалаў бир структура шеңберинде синтезленеди. «Ўақыялардың избе-из сўўретлениўи композициялық жақтан толық цикл (дәстан) болып, оларда шегинислер: арнаўлар, дидактикалық хәм философиялық фрагментлер, гүрриңлер, жеке пикирлер хәм лирикалық шегинислер киргизилген» [8]. Демек, «Шахнама»ның қахарманлық эпос шеңберинен шығып, тарийхый баянлаў, мифологиялық сюжет, философиялық көзқарас, дидактикалық нәсият хәм авторлық субъективликти бир пүтин көркем системаға бириктирилгенин дәлиллейди. Сол себепли «Шахнама» шығармасы Шығыс классикалық әдебиатындағы жанрлық диффузияның ең дәслепки үлгилериниң бири болып табылады.

«Шахнама»ның жанрлық тәбиятын қахарманлық эпос түсиниги менен бахалаў оның көркемлик структурасын толық ашпайды. Шығармада эпосқа тән болған көлемли ўақыялар менен бир қатар, трагедиялық конфликт, лирикалық жоқлаў, дидактикалық нәсият хәм тарийхый мағлыўматлар бар. Рустем хәм Сухраб, Сияўыш хәм т.б. ҳаққындағы сюжетлерде қахарманлық (батырлық) сыпатламалар инсан тәғдириниң трагедиясы менен биригеди. Ал, патшалар ҳаққындағы бөлимлеринде көркем образлар мәмлекетлик басқарыў, әдиллик, бийлик хәм жуўапкершилиқ мәселелерин талқылаўдың куралына айналады. Сол себепли, «Уллы Фердаўсийдің өлмес «Шахнама»сында халық қахарманлығы, Ана Ўатанды сүйиў, тынышлық, әдиллик, ағартыўшылық идеялары мыннан зыят қахарманлар тымсалында, жүзлеген мифологиялық, тарийхый, турмыслық ўақыяларды сўўретлеў процессинде жоқары пафос пенен сәўлендирилген» [7:4]. Усы тәрептен «Шахнама» Шығыс әдебиатындағы эпикалық жанрдың ашықлығын көрсетеди. Эпикалық сюжет философиялық хәм тарийхый мазмунды қабыллаў арқалы дәстүрий батырлық жыр шеңберинен шығып, халықтың руўхый ағымын сақлаўшы улыўма миллий энциклопедиялық шығарма дәрежесине көтериледи.

Шығыс әдебиатындағы жанрлық диффузияның және бир формасы қысса-хикаялардың дидактикалық хәм романтикалық дәстанлардың композициясына енгизилиўи болып табылады. Атап айтқанда Низамий Ганжаўийдің «Хамса»сына киретуғын дәстанлық шығармаларында тийкаргы сюжет пенен бир қатарда көплеген қосымша хикаятлар, қыссалар хәм авторлық философиялық көзқараслар, лирикалық шегинислер қолланылады. Олар шығарманың тийкаргы сюжетлик желисинен сырттағы артық элемент емес, ал автор концепциясын кеңейтетуғын ишки композициялық қатлам болып есапланады. Әсиресе, «Махзан ул-асрор» дәстаны философиялық-дидактикалық мазмун, лирикалық шегинис, нәсият хәм қысқа сюжетли хикаялардың синтезинен курылған. Онда әдеп-икрамлылық түсиниклер логикалық баянлаў арқалы емес, ўақыялар, турмыслық дәлиллер хәм рәмзий образлар арқалы ашылады [3:14].

Низамий Ганжаўийдің «Хысраў хәм Шийрин», «Ләйли хәм Мәжнун», «Хафт-пайкар» дәстанларында мухаббат, батырлық, романлық авантюра, философиялық диалог хәм көркем психологизм элементлери өз ара байланысады. Қахарманлардың ишки сезимлери лирикалық монологлар арқалы ашылса, олардың жәмийет хәм заман менен байланысы эпикалық ўақыялар арқалы сәўленеди. Бул лиро-эпикалық синтез соңғы парсы хәм түркий поэзияның тийкаргы дәстүрлериниң бирине айналады.

Шығыс хамсашылығы бир сюжетти қайталаў дәстүри емес, жанрлық модельди қайтадан жасаў, миллий тил, руўхый орталық хәм авторлық концепция тийкарында жаңалаў усылын кәлиплестирди. Кейин Хысраў Деҳлавий, Әбдирахман Жәмий хәм Әлийшер Наўайы Низамий дәстүрине сүйенгени менен оның шығармаларын механикалық түрде қайталамайды.

Хәр бир данышпан шайыр хамса структурасына жаңа идеялық, миллий хәм поэтикалық мазмун жүклейди.

Нәтийжелер. Әлийшер Наўайының жанрлық жанашылығы хаққындағы изертлеўлерде түркий әдебияттың жанрлық системасы араб-парсы поэзиясындағы формалар менен жетилистирилгенин атап өтеди. Соның менен бирге Наўайы сол формаларды түркий тилинің көркемлик мүмкиншиликлерине ылайық қайта ислеген. Әлийшер Наўайының «Хамса»сы бес ири дәстаннан турады хәм Низамий дәстүрине сәйкес көркем жуўап сыпатында дөретилген. Оның курамына «Хайрат ул-аброр», «Фархад хәм Шийрин», «Ләйли хәм Мәжнун», «Сабъаи сайяр» хәм «Садди Искандарий» дәстанлары киреди. Наўайы «Хамса»сының жанрлық тәбияты бирдей емес. «Хайрат ул-аброр» философиялық-дидактикалық мазмундағы дәстан болып, онда нәсият, философиялық көзқарас, суфийлик ағымындағы пикир, қысқа ҳикаят хәм т.б. көркем формалар биригеди. «Фархад хәм Шийрин» менен «Ләйли хәм Мәжнун» муҳаббат дәстаны формасында болса да, олардың ишинде психологиялық, социаллық, философиялық хәм лирикалық қатламлар күшли. Сонлықтан да белгили алым У.Жўрақулов докторлық диссертациясында Наўайы «Хамса»сының жанрлық тәбиятына итибар қаратады. «Хамса» Шығыс-Ислам көркем ой дүньясында жедел түрде көринген синтетизм процесиниң жемиси болып табылады. Себеби, «Хамса» өзиниң қәлиплесиў басқышларында илаҳий китаплар, дүнья халықлары мифологиясы, фольклор хәм жазба әдебият жанрлары менен избе-из тарийхый поэтикалық қатнасқа кирген. Буган тийкар сыпатында илаҳий китаплар, Пайғамларлар қыссалары, Шығыс хәм Батыс әдебиятындағы лирикалық, эпикалық, драмалық түрлерге тийисли жанрлар, композиция, сюжет, образ, мотив, деталь сыяқлы көркем компонентлердиң «Хамса»ның поэтикалық структурасына ислам призмасы тийкарында синтезленгенин көрсетиў мүмкин [4:15]. Демек Наўайы дөретиўшилигинде әйне «Хамса»сында бир неше жанрлық формалардың бир шығарма ишинде өз ара тәсир етиўи анық көринеди. Сонлықтан да, наўайытанушы алым У.Жўрақулов: - «Хамса»ны эпос, роман, қысса, драма, ғәззел сыяқлы түрли жанрларға тән поэтикалық компонентлерди синтезлеген ғәрезсиз көркемлик система деп баҳалайды.[5:56] Демек, Наўайы поэтикасын Шығыс хәм түркий әдебиятындағы жанрлық синтездиң жетик басқышы сыпатында баҳалаўға болады.

Шығыс классикалық әдебиятындағы жанрлық диффузияның және бир дәреги – суфийлик поэзия болып табылады. Суфийлик мазмундағы шығармаларда лирикалық сезим, философиялық көзқарас, диний-идеологиялық нәсият, символикалық ҳикаят хәм дидактикалық ой-пикир бир пүтин композицион системаға биригеди. Муҳаббат, шарап, жол, сапар, бағ,

бүлбил, пәрўана, шам сыяқлы дәстүрий поэтикалық образлар бир ўақыттың өзінде эстетикалық, философиялық хәм диний-мистикалық мәни аңлатады. «Соның ушын суфизмде түрли тараўлар, көзқараслар тутасып, соқлығысканын, үнлеслигин хәм ишки қарама-қарсылығын көремиз. Бунда кең ой-пикир майданында ақыл хәм даналық саўлаты да, сезимге батқан, қайнап турған дөретиўшилиқ пәрўаз да, үрп-әдет, белгилеп қойылған әдеп-икрамлылық нызам-қағыйдалары менен бирге, сол қағыйдаларды писент етпейтуғын еркинлик сезиминиң көриниси де, жасырын сыр менен бир қатарда ашық логикалық-философиялық ой-пикир де бар» [6:5]. Фариддин Аттардың «Мантық ут-тайр» («Қуслар тили») шығармасы буган мысал бола алады. Шығарма сыртқы структурасы бойынша қуслардың Симурғты излеп сапарға шығыўы хаққындағы аллегориялық дәстан болып табылады. Бирақ, онда суфийлик тарактат, дидактика, саяхат хәм философиялық диалог белгилери бириккен. Қуслардың хәр бири белгили бир инсанлық характерди нышанлайды. Олардың сапары, географиялық кеңисликтеги хәрекеттен гөре инсан руўхый дүньясының жетилисиў жолын аңлатады. Бул хаққында Н.Комилов: - «Суфизм диний исеним, ҳикмет (философия), көркем дөретиўшилиқ араласпасындағы дидактикалық сезим, ақыл-парасатлылық тәлиймат болып, илаҳий ышқы баянламасы болып есапланады» [6:5] - деп көрсетеди. Илимпаздың бул пикири суфийлик поэзияның философиялық, эстетикалық хәм диний-мистикалық қырлары өзара синтезленген көп қатламлы көркемлик система екенлигин дәлиллейди.

Жуўмақ. Шығыс классикалық әдебиятындағы жанрлық диффузия төмендеги тийкаргы формаларда жүзеге асқан: поэзия менен философиялық-дидактикалық пикирдиң биригиўи; жазба әдебият пенен аўызеки фольклорлық сюжетлердиң өзара байланысы; эпикалық баянлаўға лирикалық хәм драмалық элементлердиң ениўи; тарийхнама, мемуар, саяхатнама хәм көркем сүўретлеўдиң синтези; авторлық «мен», жеке тәжирийбе хәм жәмийетлик-философиялық жуўмақтың бир пүтин баянлаўға айланыўы болып табылады. Усы дәстүрлерди жанрлық системаның раўажланыўындағы қосымша яки өткинши кубылыс деп баҳалаў жеткиликсиз. Олар Шығыс көркем ойлаўының тийкаргы поэтикалық принциплериниң бири болып табылады. Дөретиўши ушын көркем шығарма тек эстетикалық форма емес, ал өтмишти сақлаў, билим бериў, әдепликке бағдар көрсетиў, жеке тәжирийбени улыўмаластырыў хәм жәмийет пенен руўхый сәўбетлесиў куралы болған. Сол себепли Шығыс әдебиятындағы жанрлық диффузия дәстүрлери кейинги түркий жазба әдебияттың жанрлық раўажланыўына күшли тәсир етти. Сондай-ақ Юсуп Хас Хажиб, Ахмет Югнакий, Мамуд Қашқарий хәм т.б. сөз зергерлериниң жазба естеликлерде усы синкретлик хәм синтезлик принциплер даўам етирилди.

Әдебиятлар

1. Ёкубов И. Мустақаллик даври ўзбек романлари поэтикаси (монография). – Тошкент: «Nurafshon business», 2021.
2. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – Москва: «Наука», 1979.

3. Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор (Сирлар хазинаси) – Тошкент: «Камалак», 2016.
4. Жўракулов У. Алишер Навоий «Хамса»сида хронотоп поэтикаси. фил.фан.докт. (DSc) дисс. автореферати. – Тошкент, 2017.
5. Жўракулов У. Алишер Навоий «Хамса»сида хронотоп поэтикаси. (монография). – Тошкент: «Турон-иқбол», 2017.
6. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: «Movarounnahr-O‘zbekiston», 2009.
7. Ҳомидов Ҳ. «Шоҳнома»нинг шухрати. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1991.
8. https://bigenc.ru/wiki/%D0%A4%D0%B8%D1%80%D0%B4%D0%BE%D1%83%D1%81%D0%B8?utm_source=chatgpt.com